

Як від народу приховували правду

Уночі 26 квітня 1986 р. вибухнув ректор Чорнобильської атомної електростанції, поклавши початок одній з найстрашніших ядерних катастроф в історії людства. Вона стала не тільки одним з найбільших нещастя XX століття, що скалічили багато людських доль, а й показала зразки стійкості та самопожертви. А одночасно розкрила сутність радянського керівництва в особі М. Горбачова.

Аварія на ЧАЕС — катастрофа планетарного масштабу — увійшла в історію людства як загибель Помпеї. Стала, за визначенням академіка В. Легасова, апофеозом, вершиною «усього того неправильного ведення господарства, яке здійснювалося в нашій країні протягом багатьох десяти років». Як вважає науковець і громадський діяч Ю. Щербак, вона перетворилася на «величезний фактор руйнування Радянського Союзу», на кшталт Сталінградської битви, коли після поразки в ній «німецький народ усвідомив, що наближається неминуча поразка і руйнування Третього рейха».

Політичні, соціальні, економічні та насамперед психологічні її наслідки виявилися дуже відчутними. Хоча вони й досі недостатньо осмислені, навіть через 35 років. Можливо, через те, що ядерна галузь як вершина радянських технологій була символом прогресу і комуністичних перспектив. Журналіст А. Хіггінботам — автор захоплюючого твору, що роз'являє душу, в якому ми бачимо Чорнобильську катастрофу очима її перших свідків, упевнено стверджує: «Для останніх правителів СРСР найвідчутливішими наслідками вибуху чорнобильського реактора № 4 були наслідки не радіологічні, а політичні та економічні. Хмара радіації, що поширилася Європою, не дозволила сховати катастрофу і нав'язала хвалену відкритість, Горбачовська гласність навіть мало схильним до цього консерваторам у Політбюро. А розуміння того, що навіть ядерна галузь підірвана таємністю, некомпетентністю та загинанням, переконало Горбачова, що прогноли вся держава. Після аварії, відчувачи гнів і розчарування, він усвідомив необхідність глибоких змін і з головою поринув у перебудову у відчайдушній спробі врятувати соціалістичний експеримент, доки не стало занадто пізно».

Зрозуміло, що передусім смерч катастрофи пролісся над Українською РСР,

без якої, як засвідчили подальші події, розпад Радянського Союзу був неминує. Багато хто зробив кар'єру на Чорнобильській трагедії, використовуючи збурене суспільство та критичні настрої людей, які вийшли назовні, для просування на політичну арену. Особливо після того, як переконалися, що зверху дозволено критикувати та викривати, коли стало очевидно, що за таку «сміливість» не доведеться відповідати. Більше того, дасть вагомі додаткові дивіденди, зокрема, у виборчих кампаніях 1989—1990 рр.

Про потенційні загрози катастрофи КДБ багаторазово попереджало партійно-радянське керівництво країни і республіки. Проте наслідки вибуху на 4-му енергоблоці виявилися непередбачуваними ані для «органів», ані для майбутнього мільйонів людей, жертв «мирного атома», ані для майбутнього Радянської України та всього Союзу. Щодо екологічних та економічних наслідків Чорнобильської трагедії, а особливо їх людського виміру, то вони не піддаються точним оцінкам. Загалом під радіоактивне зараження потрапили понад 1000 українських міст і сел. Офіційно померлими від катастрофи на початок 2001 р. вважалися 15 тис. осіб, понад 70 тис. стали інвалідами. Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, унаслідок аварії на ЧАЕС постраждало 3,5 млн осіб. Більш як дві третини з них — діти. Не менш жорстоко чорнобильській смерч пронісся над багатьма областями Білорусії та Росії, були уражені радіацією тисячі людей з усього Союзу, які брали участь у ліквідації наслідків вибуху на станції.

Український історик Н. Барановська, яка присвятила дослідженню теми Чорнобиля понад чверть століття, дійшла висновку: «Саме Чорнобильська катастрофа, що збіглася в часі із системною кризою радянської політичної системи і спробами перебудови, стала тим імпульсом, якого не вистачало суспільству.

Володимир ЛИТВИН.

Накопичення негативу в країні привело до якісних змін у суспільній свідомості. Навіть часткова реалізація гасла гласності, проголошеного партійно-державним керівництвом СРСР, викликала сплеск суспільної активності, який, у свою чергу, розпочав руйнування тоталітарної радянської імперії».

Професор української історії в Гарвардському університеті С. Плохій у передмові до своєї книжки «Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи», погоджуючись із тим, що «Чорнобильська аварія різко посилила невдоволення політикою (зокрема соціальною) Москви», одночасно вважає неправильним зв'язок зародження політики гласності в СРСР і попиту на національні рухи в Україні та інших республіках винятково з вибухом на ЧАЕС, хоча «вплив чорнобильської катастрофи на ці взаємопов'язані процеси, — вважає він, — цілком очевидний».

Згідно з інформацією, яку КДБ ретельно збирало, аналізувало, узагальнювало та доповідало в партійні інстанції, переживання людей і зв'язку з катастрофою на ЧАЕС пройшли шлях від шокової розгубленості, паніки і хронічної тривоги до виявів реакції відчуження, сторожкості та зневіри, образливих висловлювань на адресу владних структур, обурення рішеннями щодо проведення на Хрещатику першотравневої демонстрації, усвідомлення зневаги до народу, емігрантських настроїв, насамперед серед євреїв, зростання релігійності, потужної критики соціалістичної системи, прискорення визрівання самостійницьких настроїв з урахуванням уроків минулого і нинішнього стану України.

Інакше й бути не могло, враховуючи, по-перше, що Москва, а атомні станції замикалися на союзних структурах, спочатку розраховувала приховати подію від своїх громадян і світового співтовариства, а тому перші дні зберігала мовчання. Відповідно діяли Київ, а також газети, радіо і телебачення. Навіть у безпосередній зоні небезпеки — Україні, Білорусії та південних областях Росії — люди нічого не знали. Б. Кортні, який на той момент працював у Державному департаменті США і готувався очолити консульство в Києві (у 1985 р. після саміту Рейгана і Горбачова в Женеві планувалося відкриття консульства США в Києві і радянського — у Нью-Йорку), зазначає: «Перша інформація надійшла зі Швеції, і Сполучені Штати та інші країни використовували різні механізми, щоб оцінити наслідки. Ми спостерігали за катастрофою в Чорнобилі за допомогою різних джерел у Європі. Ми мали інформацію, але не від Радянського Союзу».

А в таємному повідомленні асистента з питань розвідки і досліджень державного секретаря США М. Абрамовіца на ім'я держсекретаря Дж. Шульца за 2 травня 1986 р. зазначалося, що американська розвідка сумнівалася в правдивості офіційних заяв влади СРСР про кількість жертв (тільки дві людини). «Звичайна денна зміна на радянському реакторі РБМК-1000 нараховує приблизно сто осіб. У нічну зміну чергують 25-35 співробітників. Оскільки 3-й і 4-й енергоблоки розташовані близько один від одного, кількість людей навколо реактора вдень могла становити до 200, а вночі — до 70 осіб», — пояснив Абрамовіц. У розвідці США були переконані, що більшість персоналу мали одразу евакуювати, але задля зменшення наслідків катастрофи певні групи все одно залишалися біля реактора. Хоча насправді одразу після вибуху евакуації не було. А для реагування на інцидент залучали додаткові ресурси, зокрема пожежників. Масштаби руйнування змусили американську розвідку припустити, що всі, хто був поблизу реактора, загинули.

У своїх спогадах М. Рижков викладає зміст доповіді міністра енергетики СРСР А. Майорця про аварію:

— О 1-й годині 23 хвилини на четвертому блоці Чорнобильської атомної

станції стався потужний вибух, після цього почалася пожежа.

Я уточнив, ще сподіваючись на краще:

— Де вибух? У машинному відділенні?

— Ні, — відповів Майорець, — у реакторі.

Вибух у реакторі — це страшно. Пожежа в реакторі — це страшніше. Нічний кодовий сигнал зі станції повідомляв: «Один, два, три, чотири». Ці цифри означали всі види небезпеки: ядерну, радіаційну, пожежну, вибухову. Наслідки — найближчі й віддалені — передбачити було неможливо.

Але Політбюро ЦК КПРС зібралося на позачергове засідання тільки 28 квітня. На ньому було вирішено: прийняти інформацію до відома; продовжити здійснення заходів щодо ліквідації наслідків аварії; Раді Міністрів СРСР вжити заходів з матеріально-побутового забезпечення та працевлаштування евакуйованих громадян з району аварії; підготувати і опублікувати повідомлення для преси на цю тему; про остаточні підсумки розслідування аварії доповідати Політбюро ЦК. Увечері того само дня з'явилось перше офіційне повідомлення про аварію на Чорнобильській АЕС, що коротко поповідало про те, що сталося, але не дало жодного уявлення про те, що насправді відбувалося.

Загалом завіса замовчування продовжувала накривати країну. Відводячи від Горбачова звинувачення в тому, що зі значним запізненням була дана правдива інформація про аварію на ЧАЕС, його радник Г. Шахназаров дає таке пояснення: «Ані тоді, ані в наступні дні й навіть тижні не були очевидні всі масштаби катастрофи, не кажучи вже про її віддалені наслідки, які повною мірою й досі незрозумілі. Найвизначніші наші фахівці брали участь у підготовці інформації, і вона, звичайно ж, повинна була бути виваженою, щоб не викликати непотрібної паніки. Телеграми в соцкраїні були спрямовані наступного дня. Затрималися з оповіщенням Заходу, але не можна забувати, що «холодна війна» тоді ще тривала. Дуже скоро, однак, стала зрозумілою неприпустимість приховання хоча б дециди даних, якщо йдеться про екологічні катастрофи. І можна стверджувати, що Чорнобиль завдав вирішального удару по манії таємності, спонукавши країну відкритися

світу». А тоді в невіданні тримали навіть керівництво республіки. Такий висновок випливає з епізоду, викладеного в книжці В. Шевченко, на той час Голови Президії Верховної Ради: «6 травня зателефонував генерал О. Федоров, колишній начальник штабу Київського військового округу, попросив про зустріч, повідомивши, що він із групою фахівців міністерства оборони вже кілька днів працює в зоні ЧАЕС і в нього складається враження, що керівництво України не має повної інформації про масштаби аварії і радіаційну ситуацію.

Зустріч відбулася в ЦК КП України. В. Щербицький уважно ознайомився з картою, на якій військові нанесли радіаційні плями. Генерал попросив його не «видавати». Після цього Щербицький запропонував Б. Щербині, який очолював союзну комісію з Чорнобиля, доручити науковцям Ю. Ізраелю та Л. Ільїну, котрі перебували з ним, детально поінформувати керівництво республіки про масштаби поширення радіації та викласти рекомендації щодо захисту населення.

Вони зробили це на засіданні Політбюро ЦК КП України 7 травня, запевняючи у відсутності небезпеки для киян. Але така інформація не збігалася з отриманою раніше. Тоді Щербицький запропонував їм викласти все сказане письмово. «Академіки, — зазначає В. Шевченко, — писали записку й рекомендації до пізнього вечора. ... Подали документ із висновками та рекомендаціями, який становив... три сторінки». І «ясно дали зрозуміти керівництву нашої республіки, що й надалі воно повинне діяти винятково згідно з висновками і рекомендаціями союзних органів».

По-друге, не могла не відкритися в суспільній свідомості відстороненість Горбачова від цього лиха. «Створивши комісію з Чорнобиля на чолі з М. Рижковим, М. Горбачов звалив усю чорнобильську проблему зі своїх плечей. Здавалося, трагедія багатьох мільйонів людей, небачено великої матеріальні збитки — усе це не відгукнулося болем у серці генсека, він не побував у тяжкі дні на місці аварії». Втім, як зазначає далі його найближчий помічник В. Болдін, «не виникло в нього бажання одразу відвідати й інші гарячі точки країни, де люди чекали слова та допомоги ліде-

І ДО ЧОГО ЦЕ ПРИЗВЕЛО

...Незважаючи на тривожну ситуацію, що склалася, Міністерство енергетики і електрифікації СРСР, керівництво об'єднання «Союзатоменерго» не вживають ефективних заходів щодо забезпечення надійної та безпечної роботи атомних електростанцій. У деяких випадках навіть при вирішенні питань, пов'язаних з усуненням наслідків аварії, вони виявляють нездоволену повільність...».

Отже, аварія на ЧАЕС не була українською проблемою. І цілком можливо, якщо б не воля Москви, в Україні не була б настільки широкого розвитку атомна енергетика. Більше того, чорнобильські події і тиск громадськості запобігли реалізації в республіці подальших союзних планів щодо будівництва нових АЕС, зокрема у Чигирині, і нарощування діючих потужностей.

Утім, загальновідомо, що історія не знає умовного способу, але очевидним є одне: пов'язані з аварією на ЧАЕС події завдали один з вирішальних ударів по долі СРСР, підтверджуючи історично об'єктивне — саме його існування одночасно накопичувало передумови для краху радянської імперії. Горбачовське правління, яке письменник Е. Лимонов назвав «покаянням по Достоєвському», тільки прискорило вихід на такий фінал. «І тут би, — ідучи за думкою Е. Солженіцина, — утішитися нам толстовським переконанням, що не генерали ведуть війська, не капітани ведуть кораблі і роти, не президенти і лідери правлять державами та партіями, — та занадто багато разів доводило нам ХХ століття, що саме вони».

Історії ще треба буде дати повну оцінку їхнім діянням.

Володимир ЛИТВИН,
академік НАН України.

ра партії і держави». Тільки 14 травня він звернувся до країни. А перед цим зателефонував Легасову, щоб поділитися з ним своїми тривогами: «Уже ім'я Горбачова починають в усьому світі тріпати у зв'язку із цією аварією». Ніщо інше, схоже, його не хвилювало. Той само Рижков, який багато зробив для мобілізації країни на ліквідацію аварії та її наслідків, розв'язання величезних соціальних проблем, сам собі ставив запитання: «Чому Горбачов виявив таку дивну особисту пасивність? Чому він так і не побував у палаючому Чорнобилі? Адже він з перших днів свого правління посилено й не без успіху ліпив свій власний образ улюбленця народу».

До речі, Рижков також зазначає, що «коли ми з Лігачовим прилетіли в Київ, то виявилось, що ані Перший секретар ЦК Компартії України Володимир Щербицький, ані його найближчі соратники за ці дві жодного разу не спромоглися побувати в зоні лиха! Нас чекали? Єдиною з вищого керівництва, хто побував у зоні, була Валентина Шевченко — Голова Президії Верховної Ради республіки. Видно, жінки швидше відгукуються на лихо».

Свою чергою Шевченко наводить епізод, що характеризує «людяність» і «близькість до народу» Генерального секретаря КПРС: як завжди, 9 травня члени Політбюро зібралися біля будівлі ЦК КПУ, щоб разом вирушити на покладання квітів до пам'ятника Невідомому солдату в парку Слави. Щербицький затримувався. Нарешті, він вийшов, чимось пригнічений. Вибачившись за запізнення, повідомив, що розмовляв з Горбачовим, який «обурився із приводу того, що ми вирішили зупинити навчальний рік і вивести дітей та жінок з малятами. Мовляв, у такий спосіб тільки сіємо паніку серед населення. І як приклад назвав Росію і Білорусію, які таких рішень не прийняли, хоча постраждали від аварії не менше, ніж Україна». Незважаючи на таке зауваження, через кілька днів з Києва, окремих територій Київської, Житомирської та Чернігівської областей було відправлено в безпечні місця

526 тис. дітей і жінок з малятами.

Сам Горбачов, за словами головного редактора російської радіостанції «Эхо Москвы» О. Венедиктова, під час неформального спілкування так відреагував на запитання, а що, власне, сталося тоді, в 1986 р. (він виник у зв'язку з виходом фільму про Чорнобиль):

— Ну, Льоша, бл... дь, ну як воно було? Надходить ранком зведення, написано: пожежа. Ну я їм хіба пожежник?! Ну, гасить, якщо пожежа. А ЦРУшники пишуть, що вибух. Я кому маю вірити?! КДБ чи поганим ЦРУшникам?! А вдень надходить інше зведення, написано вибух. До мени приходять цей лист...

— Александров.

— Із трьома зірками Героя СРСР і каже: мої реактори не вибухають! Кому я повинен вірити? Академіку Александрову чи цій ЦРУшній мерзоті? А ввечері надходить третє зведення від КДБ і там написано: шведське радіо передає, що радіоактивна хмара...

—...пішла на Швецію...

— Я кажу: шведи не брехатимуть! Суки обманювали мене цілий день.

І зовсім перетворюється, стає іншим колишній керівник СРСР, коли викладене ним на цю тему має публічне призначення. Наприклад, в інтерв'ю (наприкінці 2019 р.) одному із зарубіжних видань заявляв, що «цей інцидент став поворотною точкою для історії нашої країни й усього світу. Він розкрив проблеми СРСР та нагадав про руйнівну силу ядерної енергії і такої зброї. Ми кинули всі сили на розслідування причин і ліквідацію наслідків, однак без великої кількості жертв не обійшлося. Мое життя розділене надвоє. До ЧАЕС і після. Ми зосили намагалися усунути наслідки».

Однак відвідав Горбачов Чорнобильську АЕС майже через три роки після аварії. Згідно зі свідченнями очевидців, непогодженості почалися в день його приїзду. З ранку територією станції ходили раніше нікому не відомі «оператори» у білому спецодязі, як і належить працівникам АЕС. Під їхніми білими халатами, якщо уважно придивитися, можна було виявити зброю та рації. Це

була численна охорона генсека. Сам же він у призначений час не з'явився. Лише за півтори години до станції під'їхав кортеж чорних ЗІЛів, «Чайок» і «Волг». Прибув Горбачов з Раїсою Максимівною, Щербицький, Шевченко та керівники Київської області.

На станції розповідали, що люди на шляху кортежу з Києва в Чорнобиль перегорджували дорогу, намагаючись поговорити з Горбачовим. Але жодних «виходів у народ» під час цієї поїздки не було. Наспів пройшовши по енергоблоках, поважні гості вирушили в Славутич. Щоб уникнути зустрічі з жителями міста, які почали збиратися на головній площі, делегація об'їзною дорогою під'їхала до міськвиконкому. Там відбулася коротка нарада...

Крім колосальних економічних (на думку деяких істориків, від 20 до 30% ВВП країни на той період було кинуте на ліквідацію наслідків Чорнобиля), соціальних, моральних, психологічних і міжнародних наслідків, катастрофа мала й велику політичну ціну. «Керована гласність», застосована радянським керівництвом у повідомленні правди своєму народу та світу, скомпromетувала його, а якоюсь мірою і країну. Щойно журналіст В. Губарєв опублікував п'єсу «Саркофаг» (перший її уривок з'явився влітку 1986 р. в «Правде», повністю вона вийшла в 9-му номері журналу «Знамя» за 1986 р.), яка стала значущою подією в тодішньому суспільно-політичному житті країни, як на нього пішла критика. І це за спробу в художній формі осмислити проблеми, що постали перед суспільством, щоб людство не опинилося в «саркофазі», якщо не зупинити гонку ядерних озброєнь.

Приховання правди, а потім вимушена напівправа, насамперед під суспільним тиском, за оцінкою історика Р. Піхоя (який, по суті, першим з дослідників отримав повний доступ до документів Політбюро ЦК КПРС, очоливши Архів Президента РФ), «була в точному юридичному сенсі злочином, тому що замовчування або несвоєчасне інформування створювало небезпеку для здоров'я і життя сотень тисяч людей, — зло-

чином, відповідальність за який несе політичне керівництво СРСР».

Чорнобильські події стимулювали появу масових екологічних рухів, які швидко набували політичного характеру. Зокрема в Україні, де у відкриті почали звучати обвинувачення московської, а згодом і київської влади в «геноциді» народу, підкріплені історичними викладками про утиски національної культури, мови, традицій тощо.

Нагадування ж, особливо, коли постало питання про існування СРСР і неможливість продовження його історії у разі виходу з нього України, що без Радянського Союзу і зусиль усієї великої держави республіка не пододала б величезних за масштабами і наслідками чорнобильської проблем, насправді правомірні. Очевидно, наприклад, що УРСР було б не під силу протягом 1986—1989 рр. збудувати для евакуйованого населення 11 тис. житлових будинків приладного типу, 25 багатопверхових, виділити 28 тис. нових квартир. Спорудити, обладнати та відкрити 33 школи, 54 дитячі садочки, 64 фельдшерсько-акушерські пункти, звести місто Славутич, газифікувати десятки сіл і побудувати дороги. Не кажучи вже про масштабні роботи безпосередньо на ЧАЕС.

Однак при використанні такого, на перший погляд, вагомого аргументу важливо не забувати головне: атомні станції на території УРСР були «дітищем» союзного центру. Зауваження та заперечення, навіть у рамках, як прийнято сьогодні казати, політкоректності, щодо безпеки їх розташування в густонаселених, екологічно чистих і насичених водними ресурсами регіонах Московією до уваги не бралися і не враховувалися. Наприклад, за три роки до Чорнобильської катастрофи Щербицький писав у ЦК КПРС: «Через окремі проектні прорахунки, недостатню кваліфікацію обслуговуючого персоналу за останній час тут (на атомних станціях республіки. — Авт.) сталася низка великих аварій, що призвело до погіршення радіаційної ситуації і серйозних перебоїв в енергопостачанні господарства...»